

AYOLLARGA MO'ljALLANGAN JAZONI IJRO ETISH MUASSASALARIDA GENDERGA MOS REABILITATSIYA: NAZARIY ASOSLAR VA O'ZBEKISTON UCHUN INNOVATION YONDASHUVLAR

Muxammadiyeva Malika Rustamovna

Termiz davlat universiteti Yuridik fakulteti 4-bosqich talabasi

Irnazarov Shuxrat Najmetdinovich

*Termiz davlat universiteti Yuridik fakulteti jinoyat huquqi va
fuqarolik protsessi kafedrasi jinoyat ijroiya fan o'qituvchisi*

Annotatsiya

Ayollarni ijtimoiy-psixologik rehabilitatsiya qilish jarayoni an'anaviy jazo tizimida ko'pincha erkaklar uchun ishlab chiqilgan standart qoidalarni takrorlaydi. Biroq ilmiy adabiyotlarning zamonaviy tahlili ayollar jinoyatchiligining o'ziga xos muayyan omillar bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi. Ushbu maqola xalqaro tadqiqotlar va O'zbekistonda amalga oshirilgan amaliy ishlardan foydalanib, ayollar koloniyalarida genderga moslashtirilgan rehabilitatsiya dasturlari uchun original strategiyani ishlab chiqishni taklif qiladi.

Ushbu maqola ilmiy-metodologik asoslarni va original innovatsion mexanizmlarni O'zbekiston kontekstida amalga oshirish istiqbollarini ko'rsatadi va kelgusida mahbus ayollarni qayta ijtimoiy integratsiya qilish uchun zamin yaratadi.

Kalit so'zlar: Realibitatsiya, genger-tenglik, restorativ guruhlar, ona-bola salomatligi.

Dunyoda jazolash tizimi tarixan erkaklar jinoyatchiligiga moslashtirilgan bo'lsa-da, **2000-yildan buyon dunyo bo'yicha qamoqxonalarda saqlanayotgan ayollar va qizlar soni 57 foizga oshgan.** O'sha yili ularning jami soni taxminan **466 ming nafar** deb baholangan edi. Shu davr oralig'ida erkak mahbuslar soni qariyb **22 foizga**, BMT ma'lumotlariga ko'ra, dunyo aholisi esa **32 foizga** ko'paygan.

Osiyo mintaqasida ayol mahbuslar soni 2000-yildan buyon **ikki baravardan ko'proq oshgan**, holbuki shu davr ichida mintqa aholisi atigi **28 foizga** ko'paygan.¹ Bu shuni anglatadiki, **ayollar qamoqqa tushish ko'rsatkichi umumiy demografik o'sishdan ham, erkaklar ko'rsatkichidan ham tez sur'atda ortmoqda .**

Bu esa genderga moslashtirilgan dasturlarni ko'rib chiqish va yangi mexanizmlarni ishlab chiqish zaruratini keskin kuchaytirmoqda (Salisbury & Bauman, 2025).² Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ayollar jinoyat yo'liga ko'pincha reproduktiv

¹https://www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/world_female_imprisonment_list_6th_ed

² Gender-responsive treatment to improve outcomes for women and girls in correctional settings: foundations, limitations and innovations

zo'ravonlik, moliyaviy qaramlik, bolalikdagi travma, ruhiy salomatlikdagi buzilishlar va giyohvandlik bilan bog'liq murakkab ijtimoiy ekologik omillar ta'sirida kiradi. O'zbekistonda ayollar koloniyalari mavjudligi va ularning reabilitatsiya dasturlari odatda erkaklar modeli asosida qurilganligi sababli ayollarning ruhiy, jismoniy va ijtimoiy ehtiyojlari, onalik roli va iqtisodiy qaramligi yetarlicha hisobga olinmaydi.

Erkaklarga nisbatan ular ko'proq zo'ravonliksiz jinoyatlar sodir etadi, yuqorida ta'kidlanganidek, ko'pincha bu jinoyatlar iqtisodiy qiyinchiliklar va giyohvandlik bilan bog'liq. Bundan kelib chiqib, ayollarda qayta jinoyat sodir etish ehtimoli va reabilitatsiya samaradorligi ham bolalik travmalari, onalik majburiyati va ruhiy salomatlik bilan bevosita bog'liq ekanligi ko'zga tashlanadi. Shu sababli ayollarga mos reabilitatsiya dasturlari xavf va ehtiyojlarni baholashga asoslanadi. Bu baholashlar ruhiy salomatlik, giyohvandlik, oilaviy munosabatlar va onalik majburiyatlarini hisobga oladi. Genderga moslashtirilgan, sezgir baholash vositalari (COMPAS-Women, SPIn-Women, WRNA) ushbu jarayonda muhim ahamiyatga ega.³ Ular yordamida ayollarga individual, bosqichma-bosqich, kognitiv va psixologik reabilitatsiya dasturlari ishlab chiqish yanada samarali tashkil etilmoqda

Ijtimoiy integratsiya psixologik farovonlikni oshirish va qamoqqa olingan ayollar o'rtasida stressni kamaytirish uchun nazariy jihatdan ishlab chiqilgan. Shunga qaramay, aksariyat koloniyalarda reabilitatsiya standartlari asosan erkaklar modellariga asoslanadi. Natijada ayollarning real ehtiyojlari, onalikdagi roli, ruhiy va jismoniy salomatligi hamda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlari yetarlicha qamrab olinmaydi yoki ko'plab mamlakatlarda reabilitatsiya modellarida ushbu omillardan faqat biri yoki ikkitasi hisobga olinadi; kompleks, integratsiyalangan yondashuv mavjud emas.

Mahkumlikdan jamiyatga qaytayotgan ayollar erkaklarga qaraganda bu jarayon bilan bog'liq qiyinchiliklarni boshqacha tarzda boshdan kechirishlari mumkin, chunki ular ko'proq jabrlangan bo'lishlari va iqtisodiy jihatdan noqulay ahvolga tushishlari, ruhiy kasalliklar yoki birgalikda yuzaga keladigan kasalliklardan aziyat chekishlari, muntazam ravishda giyohvand moddalarni iste'mol qilishlari, voyaga yetmagan bolaning ota-onasi bo'lishlari yoki bu qiyinchiliklarning har qanday kombinatsiyasiga duch kelishlari mumkin.⁴ Bu omillarning barchasi, ehtimol, qayta jinoyat sodir etish ehtimoliga ta'sir qiladi.

Genderga mos strategiyalar xavf va ehtiyojlarni baholashga asoslangan bo'lib, unga jinsga xos omillar kiradi va ruhiy salomatlik, giyohvand moddalarni iste'mol qilish yoki oilaviy munosabatlarga qaratilgan davolash maqsadlarini o'z ichiga oladi. Ruhiy salomatlik komponentlari, travma davolash, bolalarga g'amxo'rlik qilish va ota-onalarni tarbiyalash darslarini o'z ichiga olgan jinsga mos keladigan choralar

³ <https://link.springer.com/article/10.1186/s40352-025-00316-w?utm.com>

⁴ <https://nij.ojp.gov/library/publications/five-things-about-women-and-reentry>

residivizmning kamayishi va ozod qilingandan keyin davolanishni davom ettirish bilan bog'liq. Qayta kirishni boshdan kechirayotgan ayollar uchun kognitiv xulq-atvor terapiyasi, o'zaro yoki tengdoshlarni qo'llab-quvvatlash yoki butun ayollar guruhi seanslarini o'z ichiga olgan ayollarga xos dasturlash tavsiya etiladi. Ushbu topilmalarga qaramay, genderga mos dasturlarni baholash bo'yicha tadqiqotlar nisbatan cheklangan. Tadqiqotchilar ayollar uchun muvaffaqiyatli qayta kirishni qanday ta'minlashni yaxshiroq tushunish uchun ushbu dasturlardan ko'proq narsani ishlab chiqishlari va baholashlari kerak. Hozirda "CrimeSolutions" bo'yicha istiqbolli deb baholangan, adolatga jalb qilingan ayollar uchun mo'ljallangan qayta kirish dasturlari haqida qisqacha ma'lumot uchun "CrimeSolutions" bo'yicha istiqbolli deb baholangan ayollarning qayta kirish dasturlari"ni ko'rib chiqishimiz mumkin.⁵ Ayollarga moslashtirilgan dasturlar mavjud bo'lsa-da, ularning "mexanizmlari" qay jihatlar bilan samaradorlikni ta'minlaydi, ushbu mexanizm yetarli o'rganilmagan.

Genderga moslashtirilgan reabilitatsiya dasturlarida original innovatsion yondashuvlar ham qo'llanilishi mumkin. Masalan, ona-bola markazli reabilitatsiya dasturlari bosqichma-bosqich terapevtik modullar orqali ona-bola aloqasini tiklashga yordam beradi. Raqamli uzluksizlik, telepsixologiya va mobil ilovalar orqali maslahat va qo'llab-quvvatlash imkonini beradi. Ekologik integratsiya mahalla, oila va davlat xizmatlari bilan reabilitatsiya dasturini uyg'unlashtirish imkonini yaratadi. Shu bilan birga, restorativ guruh⁶lar orqali mahbuslar o'zaro muammolarni hal qiladigan tengdosh guruhlarda ishlashi mumkin.

Tizimli adabiyot sharhlari shuni ko'rsatadiki, ayollarga moslashtirilgan dasturlar mavjud bo'lsa-da, ularning mexanizmlari yetarlicha o'rganilmagan, "re-entry" bosqichi odatda qamoq ichida tugaydi va ona-bola munosabatlarini qayta tiklash modeli deyarli mavjud emas. Shuningdek, kam va o'rta daromadli mamlakatlar kontekstida amaliy tadqiqotlar juda cheklangan.⁷ O'zbekiston sharoitida esa genderga moslashtirilgan standartlar yo'qligi, tegishli xodimlar tayyorlanmaganligi va reabilitatsiya dasturlarining ilmiy-metodologik asoslarining yetarli emasligi bo'shliqlarni yanada kuchaytiradi.

O'zbekiston sharoitida genderga mos reabilitatsiya dasturlarini joriy etish imkoniyati mavjud. Raqamli texnologiyalar, elektron hujjat va mobil ilovalar yordamida raqamli reabilitatsiya dasturi yaratish lozim. Koloniyalarda ona-bola uchrashuv xonalari va dasturiy qo'llab-quvvatlashni kengaytirish, travma-xabardor xodimlarni tayyorlash va penitensiar tizimni genderga moslashtirilgan dasturlarni qo'llab-quvvatlaydigan huquqiy bazaga moslashtirish ushbu dasturlar samaradorligini oshiradi. Natijada, ayollar koloniyalarida genderga moslashtirilgan reabilitatsiya

⁵ <https://nij.ojp.gov/library/publications/five-things-about-women-and-reentry>

⁶ <https://cdn.pfi.org/wp-content/uploads/2021/05/17155329/RJ-Handbook-English-May-2021.pdf>

⁷ <https://cdn.pfi.org/wp-content/uploads/2021/05/17155329/RJ-Handbook-English-May-2021.pdf>

dasturlari travma-xabardor, ekologik, ona-bola markazli va raqamli uzluksizlik asosidagi yondashuvlar orqali yanada samarali bo'lishi mumkin.

- Masalan, Kun.uz tomonidan e'lon qilingan maqolada, Zangiotada joylashgan ayollar koloniyasining struktura jihatlari, mahkumalar yotoqxonasi, ishlab chiqarish hududi, mahkumalar mehnat faoliyati, uchrashuv xonalari va madaniy-tarbiya markazi borligi ta'kidlangan.
- Biroq, bu holatlar shunchaki yashash sharoiti hamda mehnat qilish joylari va uchrashuv xonalarini ko'rsatadi — biroq psixologik, ruhiy salomatlik, ona-bola aloqasi, reintegratsiya imkoniyatlari, genderga mos rehabilitatsiya modullari haqida ochiq ma'lumot kam.
- 2025-yilda O'zbekiston bo'yicha jinoyat statistikasi ma'lumotlarida ozodlikdan mahrum etilganlar soni oshgani qayd etilgan, lekin bu ma'lumotda ayollar va erkaklar taqsimoti, gender bo'yicha rehabilitatsiya dasturlari hamda mahkumlar jinoyat turi bo'yicha tahlil mavjud emas.⁸

Shunday ekan — O'zbekiston penitensiar tizimi haqida jamoatchilikka e'lon qilingan ma'lumotlar yetarli emas. Dunyo miqyosidagi ma'lumotlar bor, lekin O'zbekiston bo'yicha gender bo'yicha tahlil, mahkum ayollar soni, jinoyat turlari, re-integratsiya natijalari bo'yicha keng qamrovli statistik jadval ommaga ochiq emas yoki ularga kirish qiyinchilik tug'diradi. Bu ilmiy-tahliliy ishlarda katta bo'shliq hisoblanadi.

Bundan tashqari, jazoni ijro etish muassasalaridan chiqishdan keyingi qo'llab-quvvatlash tizimi yo'qligi – ozodlikka chiqqan ayollar uchun psixologik, ijtimoiy va iqtisodiy qo'llab-quvvatlash tizimi mavjud emasligi ehtimoli yuqori. Bu qayta jinoyat sodir etish xavfini oshiradi. **Xodimlar tayyorgarligi va genderga sezgir malaka masalasi** – travma holatlari, ona-bola aloqasi, psixologik qo'llab-quvvatlash bilan ishlashga tayyor xodimlar soni va malakasi cheklangan bo'lishi mumkin. **Huquqiy bazaning cheklanganligi ya'ni** jazo va penitensiar tizimida dunyo miqyosida genderga mos standartlar (masalan, Bangkok Rules)dan kelib chiqqan normativlar O'zbekiston qonunchiligida to'liq tatbiq etilmagan va bu haqida yetarli ma'lumotlar aniqlik emas.

Ayollar orasida jazoni ijro etish tizimiga tushish holatlari dunyo bo'yicha ortib borayotgan bir paytda, ularning ehtiyojlariga moslashtirilgan rehabilitatsiya dasturlarini joriy etish nihoyatda muhimdir. Aks holda ayollar hamda ularning bolalari ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan yanada zaiflashib boradi. Shu sababli rehabilitatsiya jarayonida faqat jismoniy jazoni emas, balki ijtimoiy, iqtisodiy, ruhiy va oilaviy omillarni ham birgalikda hisobga olish talab etiladi. Bunday integratsiyalashgan yondashuv ayollarning jamiyatga qaytish jarayonini osonlashtiradi, qayta jinoyat sodir etish

⁸ <https://jch.kun.uz/news/2025/03/10/ozodlikdan-mahrum-qilingan-20-ming-kishi-4-barobarga-oshgan-talon-torojlar-jinoyatchilik-statistikasi>

ehtimolini kamaytiradi va oilalarning barqarorligini ta'minlaydi.

O'zbekiston sharoitida raqamli xizmatlar ayniqsa samarali bo'lishi mumkin. Masofa, infratuzilma yoki hududlar o'rtasidagi tafovutlar mavjud bo'lsa-da, onlayn psixologik yordam, ijtimoiy xizmatlar va maslahatlarni masofadan turib ko'rsatish imkoniyati ayollarni qo'llab-quvvatlashni soddalashtiradi. Shuningdek, kasb-hunar o'rgatish va iqtisodiy mustaqillikka erishish bo'yicha dasturlar ayollarning ozodlikka chiqqandan keyingi hayotga moslashuvini kuchaytiradi, barqaror daromad topishiga yordam beradi va ularni qayta jinoyatga qaytishdan saqlaydi.

O'zbekiston uchun mazkur jarayonni takomillashtirish bo'yicha bir qator amaliy va normativ tavsiyalarni keltirishimiz mumkin. Avvalo, ayollar haqida — ularning yoshi, jinoyat turi, bolalari holati, ruhiy salomatligi va reintegratsiya natijalari bo'yicha — to'liq va muntazam ma'lumot bazasini shakllantiradigan monitoring tizimini yaratish zarur. Shuningdek, Bangkok qoidalari kabi xalqaro tajribaga tayanib, genderga sezgir rehabilitatsiya standartlarini ishlab chiqish muhimdir. Rehabilitatsiya bilan shug'ullanuvchi xodimlar — psixologlar, ijtimoiy ishchilar, mahalla va nodavlat sektor vakillari — travma, gender va psixologik yondashuv bo'yicha muntazam malaka oshirib borishi kerak.

Shuningdek, ozodlikka chiqqan ayollar uchun raqamli reintegratsiya platformasi yaratish hamda restorativ guruhlar tashkil rehabilitatsiya dasturlarini yanada samarali tashkil etishda muhimdir. Bu platformalar psixologik yordam, ijtimoiy ko'mak, ishga joylashish bo'yicha maslahatlar kabi xizmatlarni bir joyda jamlaydi. Bundan tashqari, ona va bola munosabatlarini qo'llab-quvvatlovchi tizimni kuchaytirish, uchrashuv xonalari va bola rivojiga qaratilgan dasturlarni kengaytirish zarur. Ayollarning iqtisodiy barqarorligini ta'minlaydigan kasbiy tayyorlash dasturlari, huquqiy yordam tizimini rivojlantirish ham ularning jamiyatga muvaffaqiyatli qaytishi uchun asosiy omillardandir.

Xulosa

Global va xalqaro tajribalar shuni ko'rsatadiki: ayollarning soni jazo tizimida tez sur'atda o'sib bormoqda va ularning qayta ijtimoiy integratsiyasi, psixologik va ijtimoiy farovonligi, ona-bola aloqasi, iqtisodiy mustaqillik — alohida e'tiborni talab etadi. O'zbekiston sharoitida esa hozirgi holat: jazo muassasalari bazasi mavjud, ammo genderga mos, travma-xabardor, re-integratsiyaga yo'naltirilgan rehabilitatsiya dasturlari yetarli emas.

Kengaytirilgan, integratsiyalangan, ilmiy asoslangan rehabilitatsiya dasturlari — psixologik yordam, ijtimoiy va oilaviy integratsiya, kasb-tayyorlash, raqamli qo'llab-quvvatlash — mahkum ayollar va ularning bolalari uchun ijtimoiy barqarorlik va qayta jinoyatdan saqlanishga kafolat beradi. Bu yo'nalishlarni joriy etish uchun normativ-huquqiy erkinlik, davlat va jamoat sektorlarining hamkorligi, inson huquqlari prinsiplariga asoslangan siyosat zarur.

Ayollar koloniyalaridagi reabilitatsiya tizimi erkaklar modeli asosida qurilganligi sababli samaradorlikda sezilarli cheklovlar mavjud. Yuqorida ta'kidlanganidek, genderga moslashtirilgan, travma-xabardor, ekologik va ona-bola markazli yondashuvlar hamda restorativ guruhlar ayollarni jamiyatga qaytarishda ancha samaralidir.

Agar ular milliy penitensiar siyosatga joriy etilsa, qayta jinoyat sodir etish darajasi kamayadi, ayollar va bolalar uchun ijtimoiy holat natijalari sezilarli yaxshilanadi va jamiyatning umumiy xavfsizligi mustahkamlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. <https://nij.ojp.gov/library/publications/five-things-about-women-and-reentry>
2. Gender-responsive treatment to improve outcomes for women and girls in correctional settings: foundations, limitations and innovations. <https://cdn.pfi.org/wp-content/uploads/2021/05/17155329/RJ-Handbook-English-May-2021.pdf>
3. <https://jch.kun.uz/news/2025/03/10/ozodlikdan-mahrum-qilingan-20-ming-kishi-4-barobarga-oshgan-talon-torojlar-jinoyatchilik-statistikasi>
4. https://www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/world_female_imprisonment_list_6th_ed
5. Gender-responsive treatment to improve outcomes for women and girls in correctional settings: foundations, limitations and innovations Emily J. Salisbury and Allison Crawford
6. <https://link.springer.com/article/10.1186/s40352-025-00316-w?utm.com>
7. Gender-Responsive Programming in Women's Prisons <https://www.urban.org/sites/default/files/2023-04/Gender-Responsive%20Programming%20in%20Womens%20Prisons.pdf>